

Səbinə Məhərrəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏXLAQİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINI ÖYRƏTMƏYİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *hörmət, həya, borc, məsuliyyət, qonaqpərvərlik*

Keywords: *respect, humor, duty, responsibility, hospitality*

Ключевые слова: *уважение, юмор, долг, ответственность, гостеприимство*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında bir çox sosial, etnopsixoloji amillərin rolu vardır. Bu mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərdən biri də əxlaqi hisslərdir. Əxlaq latınca “moralis” sözündən olub mənası adət-ənənələrə, davranış normalarına aid olmaq deməkdir. Bu əxlaq qaydalarına, milli adət-ənənələrə, davranış normalarına bəslənilən münasibətlər isə əxlaqi hisslərdə (hörmət, vətənpərvərlik, ləyaqət, şərəf, namus, ədalət, insaf, məsuliyyət, estetik, zehni və s.) öz ifadəsini tapır. Əxlaqi hisslər insanın mənəvi-ruhi aləminin, onların arzu və istəklərinə olan daxili vicdanın səsidir. Əxlaqi hisslər ictimai həyatda insanların qarşılıqlı münasibətlərini, etik normaları, ədəb-ərkan qaydalarını, bir sözlə onların mənəviyyatını, alicənablığını, insanpərvərliyini formalaşdırır. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqları vətənə, xalqa, millətə yararlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək, onlarda əxlaqi düşüncəni, şüuru, hissləri və s. inkişaf etdirmək mütləq vəzifələrdən biridir. Çünki əxlaqi cəhətdən qüsurlu olan hər hansı bir sənət sahibi ölkəsinə yararlı fayda edə bilməz. Bunu nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları, pedaqoq və psixoloqları, maarifçiləri həmin uşaq yaşlarında əxlaqi hisslərin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verirdilər. Azərbaycanın tanınmış maarifçisi Firudin bəy Köçərli əxlaqi hisslər barədə belə demişdir: “Əxlaq tərbiyəsi qorxu, çubuq, zor gücünə ola bilməz, bu tərbiyə ancaq ürəkdə cuş edən məhəbbət, ülfət və husi-müamələ ilə vücuda gəlir” [1, s.15].

Azərbaycan maarifçiləri belə bir fikri qəbul etmiş və əsaslandırmışlar ki, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, bütün mənəvi keyfiyyətlərin qazanılmasında ictimai mühitin, tərbiyənin həlledici rolu vardır. A.Bakıxanov “Təhzibul əxlaq” əsərində yazırdı ki: “Hər kəs hər hansı bir cəmiyyət içərisində yaşarsa, o cəmiyyətin əxlaqını mənimsər”. M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov və başqa maarifçilərdə öz əsərlərində bu fikri təsdiq etmiş və tərbiyə məsələləri üzərində döənə-döənə dayanmışlar. Fəlsəfə elmləri doktoru Z.Göyüşov deyirdi ki, “M.T.Sidqi də insanın bütün əxlaqi keyfiyyətlərini ictimai mühitin və tərbiyənin məhsulu hesab etmişdir” [5,s.90].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi, mənəvi, sosial keyfiyyətlərin formalaşmasının mahiyyətini göstərməklə yanaşı, Sidqi israrla tələb edirdi ki, bu işə

uşaqlarda gənclik yaşlarında formalaşdırılması daha effektiv olur. Çünki insan artıq formalaşdıqdan sonra onda kök salan mənfi əxlaqi hisslərin (təkəbbürlük, yalançılıq, tərslik, qeyri-səmimilik, laqeydlilik, hörmətsizlik, təlxəqlik və s.) aradan qaldırmaq çox çətin olur. M.T.Sidqinin fikrincə uşaqların qəlbi təmiz, pak, ağ löhvəyə bənzəyir. Hələ onlar ağ və qaranı, istini soyuğu anlamağa başladıkları vaxtdan onlara gözəl əxlaqi hisslər aşılamaq olar və lazımdır. Çünki uşaqlar yaş ağaca bənzər.” Təzə yaş ağac nə qədər əyri olsa da düzəltmək asandır. İnsanımda kiçiklikdə tərbiyə qəbul etməyi vazeh mətləblərdəndir. Amma nəşvi-nüma eyib yəni, özbaşına gəzib dolanmaq əxlaq və ədəbdən uzaqlaşib, bədxasiyyətlər vücudda təbiətin-saibəyi (ikinci təbiət) olduqca islahı müşkül və düşəvardır” [6, s.11].

Əxlaqi hisslərin ən bariz nümunəsi alicənablıq, səmimi, ədalətli, insanpərvər, tərbiyəli olmaqdır. Tərbiyəsiz uşaq laqeyd olur, boş, asudə dolanmağa meyl edir. Belələrinə də M.T.Sidqi tərbiyəli, əxlaqlı olmağı məsləhət bilir. “Tərbiyəsiz adam ruhsuz cism kimidir. Tərbiyənin qayəsi insanın fikrini və qəlbini doğruluğa alışdırmaq, bəd xasiyyətlərdən və qəbih adətlərdən və pis təbiətlərdən mən etməkdir... Ziraəti-ərziyyə zəruri olduğu kimi, ziraəti-zehniyyə və fikriyyə də uşaqlar üçün ibtidai kiçiklikdən lazımdır. Bu səbəbə balaca uşaqların təlim və tərbiyələrinə məxsus olan qiymətli vaxtlərini zayə və təhsilinə ehmallıq edən ata-analar allahın və insanların yanında məsuldurlar, çünki insan doğulduğu vaxtda heç bir şey bilməz: nə danışmaq bilər, nə ozumaq, nə yazmaq, nə də bir şeyin nə olduğunu tanımaq. Belə ki, əgər ata-anamız, böyüklərimiz və müəllimlərimiz bu indiki az-çox bildiyimiz şeyləri də bizə öyrətməsəydilər, indi heç bir şeyi bilməyib heyvan kimi durub baxardıq. Pəs insana yemək, içmək, geymək və sair həvaiçi-zəruriyyə nə tövr lazım olsa, elm və mərifət, hunər və tərbiyə, sənəət və ticarətvə ziraət də eləcə lazımdır. Şərəfi-insaniyyət feyzi mərifətdən ibarətdir. Növi bəşər üçün ülm və mərifətdən sivay salamat yol yoxdur. Buna görə elm-mərifətin və adabi-tərbiyənin qədri qiymətini, fəzl və şərəfətini əsrlərcə tərif və təsif edən kimsə yenə axırda əz-zinə etiraf edib, qüsurunu meydana qoyar. Bir halda ki, elmin qədr və qiyməti məlum və təlim və tərbiyənin zamanı balaca balalar üçün ibtidai ifuliyətdə müşəx-xəs oldu, indi uşağın əvvəlinci müəllimi təbiü olaraq validəsidir. Ondan sonra aqıl və xurədmənd atalar balalarının təlim və tərbiyələri xüsusunda nə qədər səy və iqdamatda bulnsalar və hər növ fədəkərlilik etsələr səzavardır” [6, s.59].

M.T.Sidqi uşağın təbiətini əkin yerinə bənzədir və “nə əkərsən onu da biçərsən” atalar misalına valideynlərin, müəllimlərin diqqətini yönəldir və göstərir ki, əkin yerinin becərilməsinə ehtiyac olduğu kimi uşaq təbiətinin də tərbiyəyə böyük ehtiyacı vardır. Belə bir atalar misalı var, unutma bunu “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən” [6, s.19]. İnsanın mənəvi-əxlaqi inkişafı təlimlə, təhsillə bilavasitə əlaqədardır. Sidqi obyektiv olaraq əxlaqi hisslərin elmlə, biliklə, ədəb-ərkanla, təhsillə əlaqəsini göstərir. Onun fikrincə “Ədəbi olmayan alim və əməli bilinməyən aqıl fəqət şücaətli, silahsız qoşuna bənzər. Ədəbsiz və əməlsiz alim meyvəsiz ağac kimidir... Odur ki, insanın qiyməti, həqiqiyyəti az-çox elm və ədəbi ilə bilinir” [6, s.6]. M.T.Sidqinin fikrincə insanların uşaqların əxlaq və davranışlarına qiymət verərəkən bütün insanların xoşbəxt olmaq istəklərini, səadətə çatmaq və xoş güzəran

üçün cəhd göstərmələrini nəzərə almalıdırlar. Bu isə hələ lap kiçik vaxtlarından tərbiyəli, təhsilli və bütövlükdə savadlı olmaları yollarından keçir. Əxlaqi hisslər olmayan, uşaqlar davranış normalarına, adət və ənənələrə də biganə olurlar.

Psixoloq və filosofların böyük əksəriyyəti əxlaqi şüur və şəxsiyyətin inkişafını üç əsas mərhələyə ayırırlar. Əxlaqa qədərki səviyyə, burada uşaq qəbul edilmiş qaydaları özünün egoist düşüncəsi baxımından yerinə yetirir. Konvension əxlaq (şərti) əxlaq, bu mərhələdə uşaq davranışın zahiri normalarına xüsusi diqqət yetirir. Nəhayət, avtonom əxlaq, burada uşaq daxili, avtonom prinsiplərə əməl etməyə çalışır [9, s.146].

Deməli, uşaq ilk əvvəl davranışın (əxlaqın) zahiri tərəflərinə daha çox diqqət yetirir. Bu da başqaları tərəfindən cəzalanmaqdan qaçmaq və tərifi olmaq naminə edilir. Bu mərhələdə uşağın əxlaq normalarına əməl etməsi şüurlu, dərk edilən səviyyədə olmur. Tədrisən mücərrəd təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar uşaq əxlaqi prinsip və normaları mənimsəyir, dərk edir. Bu mərhələdə şəraitdən asılı olaraq ayrı-ayrı adamlara xoş gəlmək üçün deyil, dərk edilən, ümumi dünyagörüşünə əsaslanan normaya çevrilir.

L.İ.Bojoviç göstərir ki, şəxsiyyətin istiqaməti, o cümlədən mənəvi istiqamətin əsası gənclik dövründən çox-çox əvvəl qoyulur, motivlərin məzmunundan asılı olur [9, s.310].

Yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmaq hazırkı dövrdə qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Ədəb və əxlaq ailədən başlayır. Yaşlılara sayğı və hörmət, onlarla gözəl rəftar ailədə öyrənilir. Ailəsində nənə-babaya hörməti, ana və ataya itaəti, yaşlıları ilə gözəl rəftarı öyrənən insan bu uca əxlaqi ilə ictimaiyyət arasında da seçilir. Peyğəmbərimiz (sallallahu əleyhi və səlləm) “Saçı-saqqalı ağarmış yaşlı müsəlmana hörmət edib qayğı göstərmək Allaha hörmətdən irəli gəlir”. Bununla yanaşı uşaqların gözəl tərbiyə olunması əxlaqlı və sağlam ailədə mümkündür. Böyüklərə hörmət hissini formalaşdırmaq üçün bu məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Ailə üzvləri evə aid bütün işlərdə ata və ana ilə məsləhətləşməli, onları rəhbər qəbul etməlidir. Belə bir davranış böyüklərə hörmət düşüncəsinin formalaşmasına kömək edir. Bir hədisi-şərifdə Peyğəmbərimiz (sallallahu əleyhi və səlləm) “Bərəkət böyüklərinizin yanındadır” buyurur.

2. Valideynlərin öz ata və analarına hörmət etməsi uşaqlar üçün ən böyük tərbiyə dərsləridir. Ana və ata valideynlərinə həmişə sayğılı və şəfqətli davranarsa, uşaqlar da bunu vəzifə bilib valideynlərinə və digər yaşlılara hörmətlə yanaşmağa çalışar. İnsan bu şüura uzun müddət böyüklərdən görməklə və təkrar etməklə yiyələnir. Uşaq dəfələrlə yaşlılara necə itaət və hörmət edildiyini görməlidir ki, onu qavraya bilsin. Yoxsa valideynlərin quru sözlərlə uşaqlara hörmət etməyi öyrətməsi olduqca çətin, bəlkə də, qeyri-mümkündür.

İndi də gənclərin yaşlı insanlara hörmət etməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dair hədisə baxaq: “Beli bükülmüş qocalar, südəmər körpələr, otlayan heyvanlar olmasaydı, sel kimi üstümüzdə bəla yağardı” [8].

Valideynlərin uşaqları ilə yaxınlıq münasibəti varsa məhəbbət mövzusunda söhbət keçirə bilirlər. Düzgün cinsi əxlaqi tərbiyə tərbiyənin ayrılmaz hissəsidir. A.S.Makarenko yazırdı ki, uşaqda doğruluq, çalışqanlıq, həqiqəti demək vərdişini başqa adama onun həyəcan və mənafeyinə hörmət hissi tərbiyə etməklə biz onu, habelə cinsi cəhətdən də tərbiyə etmiş oluruq. Məktəbəqədər yaşlı dövründə qız yaxud oğlan özünün şərəf və ləyaqətini yüksək qiymətləndirir. Onda özünə inam yaranır, özü haqqında fikir yürütmə, həqiqətpərəstlik, tələbkarlıq və sair keyfiyyətlər inkişaf edir. Bəzi nəzəriyyəçilər uşaqlarda bu dövrdə baş verən əlamətləri irsi amillərlə əlaqələndirirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nəzərə çarpan inamsızlıq və mənfi halların aradan qaldırılmasında əmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əmək fəaliyyəti uşaqların həm fiziki inkişafına, xüsusilə cinsi yetişmə dövrünün normal keçməsinə, həm də onların dünyagörüşünə ciddi təsir edir.

Əxlaqi hissələrin inkişaf prosesi yetişən nəsilə, ümumiyyətlə şəxsiyyətdə müəyyən olunan əxlaq normaları və davranış, qaydalarını mənimsətməklə cəmiyyət üçün doğru, öz hərəkət və münasibətlərini şüurlu sürətdə dərk edən şəxsiyyət formalaşdırma prosesidir. Əxlaq tərbiyəsinin məqsədi dünyanın əxlaqi ictimai tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Düzgün əxlaqi kateqoriyalar yaratmaq, bu kateqoriyalara uyğun adətlər, davranış formaları formalaşdırmaq, kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, əxlaqi qüsurların olmasının əsas səbəbi əxlaq tərbiyəsi haqqında fikirlərin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsindən yaranır, qısaca desək mahiyyət düzgün dərk olunmur. Məhz buna görə də əxlaq tərbiyəsi öncə əxlaqi şüur formalaşdırılmasına başlandıqda, əxlaqi biliklər, məlumatlar və bu biliklərə istinad etdikdə müsbət nəticə verir. Şüurlu sürətdə mənimsənmiş əxlaqi hissələr və qaydalar insanı hər yerdə şüurlu hərəkət etməyə məcbur edir. Şüurlu qavranılmış əxlaqi normalar insan davranışının bələdçisinə çevrilir. Formalaşmış düzgün əxlaqi istiqamətlər insana həm özünü həm də başqalarının hərəkətlərini, davranışını təhlil edərək obyektiv qiymət vermə imkanı yaradır.

Əxlaqi hissələrin məzmununa ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı cəmiyyətdə mövcud olan birgə yaşayış qaydaları, yeni sosial və məişət münasibətləri də daxildir. Əxlaq ictimai şüur forması olduğunu görə onun məzmunu da cəmiyyətlə bərabər dəyişir. Hər cəmiyyət özünün iqtisadi-ictimai tələblərinə uyğun əxlaq. Normalar, qaydaları müəyyən edir. Bu qaydalar bütün cəmiyyət üzvləri üçün məcburi, hamı üçün mətubul hesab edilən qaydalardır. Bu norma və qaydaların əksi, onu zidd hərəkətlər İsa cəmiyyət üçün qeyri-məqbul, hərəkətlər hesab olunub nə cəmiyyət, nə də ki, digər cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmir.

Əxlaq hissələrin inkişafında başlıca psixoloji əlamətlərdən biri də uşaqların öz hərəkətlərini yaxşı və pis olmasını dərk etməsi ilə bağlıdır. Əxlaqi fəaliyyətin mahiyyətini bilmədiyinə görə düzgün hərəkət etməmək elə də ciddi qəbahət deyil, sadəcə bu səhvləri aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Əxlaqi hissələrin düzgün formalaşması üçün əxlaq anlayışını əqidəyə çevirmək lazımdır. Bu zaman uşağa hər

addımbaşı davranış qaydalarını öyrətməyə, yorucu nəsihətlərə ehtiyac qalmır. Əxlaq tərbiyəsində adətlər yaratmaq uşaqlarda iradəni möhkəmlətməklə sıx əlaqədardır.

Əxlaqı hisslərin, əxlaq tərbiyəsinin uşaqlarda müxtəlif təzahür formaları var. Əxlaqı hisslərin ən vacib təzahür formalarından biri də məsuliyyət hissidir. “Məsuliyyət hissi insana məxsus olan ən önəmli, nəcib keyfiyyətlərdən biridir. Məsuliyyətli olmaq hər bir insanın öz hərəkət və davranışlarına ona tapşırılan işi ləyaqətlə yerinə yetirməsi, vəzifə və borclarını nə dərəcə dərk etməsi, bütün bunları nə dərəcə qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır”. Məsuliyyət hissinə mənsub olan uşaq hər hansı bir işi görərkən həmişə nəticəni göz önünə gətirir, qarşısında məsul olduğu şəxslər tərəfindən onun işinin, hərəkətlərinin, davranışlarının necə qiymətləndirilməsini heç vaxt nəzərdən qaçırmır. Məsuliyyət hissi hər bir uşaqlarda eyni dərəcədə inkişaf etməyə bilər. Ümumiyyətlə əxlaqı hisslərin təzahür formaları uşaqlarda müxtəlif dərəcədə inkişaf etmişdir. Məsuliyyət hissini tərbiyə etmək üçün valideynlər birinci növbədə övladlarının fərdi xüsusiyyətlərini dərinlən bilməli, onları hərtərəfli öyrətməli bu və ya digər sahədə uşaqlarda hansı məsələlərə dair məsuliyyət hissinin çatışmadığını müəyyən etməlidirlər. Məsuliyyət hissi insanın sosial və şəxsi həyatının bütün sahələrini əhatə edir. İnsan bir çox müştərək mərkəzləri olan dairələrlə əhatə olunmuşdur. İlk mərkəz insanın özüdür və bu dairə əvvəlcə içərisinə valideynləri, övladları, həyat yoldaşını alır. İkinci məhz yaxın qohum-əqrəbalar olur. Sonrakı dairələrdə vətən, vətəndaşlar və s. durur. Çox, zaman uşaqlar əxlaq normalarını, qaydaları bildikləri halda, buna həyatda əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Əxlaqı hisslərin mühüm təzahür formalarından biri də şərəf və ləyaqət hissinin, yaşlılara hörmət hissinin olmasıdır. Əxlaqı hisslər o zaman yaranır ki, insan öz davranış və hərəkətlərində ictimai tələbləri rəhbər tutsun, onlara istinad etsin. İnsanın əxlaqı hissləri müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bunlar içərisində borc, şərəf, ləyaqət və hörmət hissi ailə tərbiyəsindən daha çox asılıdır. Borc hissi də bütün əxlaqı hisslər kimi insanın cəmiyyət, kollektiv və ayrı-ayrı şəxslər qarşısında öz vəzifələrini dərk etməsi, onu hissi sürətdə yaşaması ilə əlaqədardır. Bu mənada borc hissi insan davranışına daxili bir yenilməzlik verir. Deməli, borc hissi insanı daha nəcib davranışa, rəftara sövq edir, onun işində, fəaliyyətində təzahür edir. Buradan aydın olur ki, insan öz borcunu yerinə yetirdikdə onda daxilən rahatlıq əmələ gəlir, öz hərəkət və davranışından razı qalır, öz vəzifəsini yerinə yetirmirsə bəzən bundan narahat olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özlərinə, öz şəxsi xüsusiyyətlərinə maraq yaranması ilə özünüqiymətləndirmə və əxlaqı hisslərin formalaşması zəmini yaranır. Öz “mən”ini kəşf etmiş uşaqlarda mənlilik şüuru formalaşır və bu hiss sonrakı əxlaqı hisslərin yaranması üçün zəmin rolunu oynayır. Beləliklə uşaq artıq öz davranışını, əxlaqı-mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməyə başlayır. Öz, hərəkətlərini və əxlaq normalarını qiymətləndirib, özünü dərk etməyə başlayan uşaqlarda özünütərbiyə tələbatı yaranır. Z.Göyüşovun “Daxilə pəncərə” əsərində deyilir: “İnsanın şərəfinin və ləyaqətinin ən mühüm ölçülərindən biri olan özünüdərk etmə nə irsən keçə bilər, nədə insana kənardan hazır şəkildə tələq oluna

bilər, bunun üçün yalnız hər bir insanın öz səyi, öz cəhdi, iradəsi və əxlaqi şüuru tələb olunur [3, s.93].

Nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, əxlaqi hisslər mövcud davranış normalarına uyğun gəlirsə, o zaman insanda müsbət əxlaqi hisslər yaradır. Bəzən isə tamamilə bunun əksi baş verir, insan əxlaq normalarına düzgün riayət etmir, yalnız öz mənafeyini düşünür və öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSRİ.E.A Əlyazmalar fondu arxiv 24 N17, 956
2. Baxşəliyev ƏVT, Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, ADPU-nun nəşri, Bakı, 2011,401 s.
3. Göyüşöv Z.B. Daxilə pəncərə, Bakı: Azərnəşr, 1978, 1975
4. Göyüşöv Z.B. Əxlaqi sərəvətlər, Bakı, 1966, 360s
5. Sidqi M.T.Sidqinin seçilmiş əsərləri. 1982 səh 69
6. Uşinski K.D. Seçilmiş əsərləri, 1986, 61s
7. Божович Л.М. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, Просвещение, 1980, 464 с.
8. www.meneviyyat.az

Summary

The Essence of Teaching Morale in Preschool-Aged Children

Relationships between school and family is essential for the further development of moral feelings in preschool-aged children. Good moral relations give people a conscious choice in various situations with ethical norms in harmony. Moral ethics is an integral part of consciousness. Ideal is an example of a person with the moral qualities that everyone wants. Everyone tries to create and form the positive moral qualities that he sees in his ideal.

Резюме

Сущность обучения нравственным формам у детей дошкольного возраста

Отношения между школой и семьей необходимы для развития нравственных чувств у детей дошкольного возраста. Хорошие моральные отношения дают людям сознательный выбор в гармонии с этическими нормами в разных ситуациях. Моральная форма этики проявляется как неотъемлемая часть особой формы сознания. Идеал – это пример человека с примерными моральными качествами. Каждый пытается создать и сформировать те позитивные моральные качества, которые он видит в своем идеале.

Rəyçi: prof. Ə.Baxşəliyev